

АНТРОПОЛОГІЯ ПРАВА

Скрипнюк В. М.,
завідувач кафедри державно-
правових дисциплін Національного
університету «Острозька Академія»,
доктор юридичних наук, доцент

ГРОМАДЯНИН, СУСПІЛЬСТВО, ДЕРЖАВА: ПОЛІТИЧНА УЧАСТЬ ЯК МЕХАНІЗМ ДЕМОКРАТИЧНОЇ ЛЕГІТИМАЦІЇ ВЛАДИ

Досліджено специфіку взаємодії в системі взаємозв'язків «громадянин – суспільство – держава» в процесі формування та розвитку демократичної системи публічної влади. Розкрито зміст і форми політичної участі як одного з основних механізмів демократичної легітимності влади. Обґрунтовано роль політичної участі у становленні громадянського суспільства й утвердженні демократичних форм взаємодії між суспільством і державою. Проаналізовано зміст основних сучасних концепцій політичної участі, а також правових інститутів, які сприяють політичній активності громадян і гарантують її ефективність.

Ключові слова: легітимність влади, право, права та свободи людини і громадянина, народний суверенітет, конституційна модернізація, демократизація публічної влади, громадянське суспільство.

Исследована специфика взаимодействия в системе взаимосвязей «гражданин – общество – государство» в процессе формирования и развития демократической системы публичной власти. Раскрыты содержание и формы политического участия как одного из основных механизмов демократической легитимности власти. Обоснована роль политического участия в становлении гражданского общества и утверждении демократических форм взаимодействия между обществом и государством. Проанализировано содержание основных современных концепций политического участия, а также правовых институтов, способствующих политической активности граждан и гарантирующих ее эффективность.

Ключевые слова: легитимность власти, право, права и свободы человека и гражданина, народный суверенитет, конституционная модернизация, демократизация публичной власти, гражданское общество.

The article studies the specificity of interaction in the system of relationships «citizen-society-state» in the process of formation and development of a democratic system of public power. The author reveals the contents and forms of political participation, as one of the main mechanisms of democratic legitimation of power. The role of political participation in the development of civil society and the promotion of democratic forms of interaction between society and the state is substantiated. Particular attention is paid to the analysis of the content of basic modern concepts of political participation, and legal institutions that promote political participation of citizens and ensure its effectiveness.

Keywords: *legitimacy of government, law, human rights and freedoms, national sovereignty, constitutional modernization, democratization of public authorities, civil society.*

Введення в сучасний науковий конституційно-правовий дискурс понять демократії і демократичного врядування передбачає актуалізацію дослідження і всебічного вивчення не лише тих чи інших конституційно-правових інститутів, які характеризують сучасну демократичну державу, але й аналіз тих фундаментальних умов, які уможливають сам феномен демократії та демократичної державності. У цьому сенсі, як зазначає С. Головатий, йдеться насамперед про принцип демократії, як «один з основоположних принципів, котрі становлять основу конституційного ладу України і визначають сутнісний характер держави» [1, с. 17]. Справді, як відмічав свого часу Г. Кельзен, демократія – це не лише ідея, але й шлях від ідеї до дійсності, який реалізується через формування певного типу держави і суспільства [2, с. 41]. Зазначені держава і суспільство (а точніше – демократична держава і громадянське суспільство) взаємодіють у такий спосіб, що громадяни мають можливість не просто періодично висловлювати свою волю та артикулювати власні інтереси, але й виступають постійним джерелом легітимації публічної влади, внаслідок чого держава отримує та зберігає свій демократизм.

Загалом, питання легітимності в умовах становлення і розвитку демократичної державності вже неодноразово порушувались вітчизняними і зарубіжними дослідниками. Зокрема, варто згадати змістовну монографію В. Ковальчука «Легітимність державної влади в правовій теорії та державно-правовій практиці» (2011 р.), який вказує, що проблема легітимності визначає ціннісний зміст демократичної держави, а вся її аксіосфера багато у чому визначається критеріями легітимності державної влади та її окремих гілок [3, с. 179]. Повністю поділяючи позицію цього дослідника, вважаємо за потрібне наголосити на тому, що демократична держава завжди постає не лише як наслідок певних складних та багаторівневих процесів легітимації публічної влади, але й сама конституює певні механізми демократичної легітимації, які дозволяють підтримувати постійний зв'язок в системі «громадянин – суспільство – держава». Одним з таких універсальних механізмів відтворення і легітимації публічної влади у демократичному публічно-правовому просторі є політична участь. Як зазначає С. Верба, поняття політичної участі може використовуватися і по відношенню до

політичних дій окремих громадян і їх об'єднань, і стосовно діяльності органів державної влади [4, с. 46]. Разом з тим, зазначеним поняттям охоплюється такий широкий спектр суспільного життя, що починається від виборів та чисельних форм легітимної участі у державно-правовому житті, і закінчуючи найрізноманітнішими проявами неформального виразу політичної волі. Тобто, фактично саме політична участь постає тією основою, яка дозволяє постійно відтворювати не просто певну абстрактну публічну владу, а таку публічну владу, якій притаманна ознака легітимності. Для іншого, не менш визнаного дослідника, С. Ліпсета політична участь проявляється у можливостях впливу громадян на політичних лідерів та їх дії, і разом з громадянськими і політичними правами та свободами, а також змагальністю в процесі отримання влади, є одним з трьох основоположних елементів демократії [5, с. 42]. Про це ж пише Ф. Шмітер, для якого політична участь є умовою відтворення легітимної влади у демократичному публічному просторі [6, с. 6]. Водночас, можна вказати на цілий ряд концепцій, в яких політична участь розглядається як результат певного ряду дій, що спричиняють зміни в публічно-владній структурі суспільства та впливають на функціонування державної влади. Дещо інше розуміння політичної участі було запропоновано Р. Лейном, який спробував описати поняття політичної участі як своєрідну форму активності громадян і громадянського суспільства. Приблизно такої ж думки дотримувався Л. Мілбрет, для якого показником рівня політичної участі виступали політичні зусилля громадян. Прямо протилежною зазначеним вище, є концепція прихильниками якої є Р. Хофферберт, В. Бернхем, М. Нідлер, Д. МакКроун. Відповідно до їх позиції, політична участь має розглядатися лише в контексті виборчих процесів. Тобто основним, і практично єдиним, показником рівня політичної участі виступає активність громадян в процесі періодичних виборів до органів державної влади та місцевого самоврядування. Яскравим прикладом реалізації цієї методологічної настанови у розумінні політичної участі може виступити праця В. Бернхема «Теорія і дослідження виборів», в якій він аналізує історичний генезис динаміки політичної участі спираючись виключно на показники виборчої активності громадян. Не зважаючи на всю продуктивність цього підходу, на нашу думку, він є помилковим, адже його послідовне застосування змушує визнати, що громадяни здійснюють акти політичної участі та легітимації влади лише в процесі виборів, а решту часу проводять в очікуванні чергових виборів, формуючи свою власну думку. Очевидно, що такий висновок жодною мірою не є справедливим, оскільки у цьому разі все політичне життя було жорстко скорельованим з фазами виборчого процесу. Так саме ми не можемо стверджувати й того, що саме вибори є найбільш ефективним та дієвим засобом впливу на державну владу.

Підсумовуючи наведені способи розуміння та визначення політичної участі, можна зробити висновок, що в умовах демократії вона постає як легальна діяльність громадян та їх об'єднань, яка тим чи іншим чином має на меті вплив на державну владу та її дії, з подальшою легітимацією або делегітимацією державної влади. Таке визначення

дозволяє вирішити декілька складних теоретично-правових проблем. По-перше, у якості політичних актів тлумачаться лише ті, що мають на меті вплив на державну владу. Тобто, до політичних актів не відносяться дії, які спрямовано на підтримку існуючої державної влади (різноманітні церемоніальні мітинги, маніфестації, демонстрації), що покликані продемонструвати владі її підтримку з боку громадян). По-друге, акти політичної участі є безпосередньо спрямованими на державну владу. Тобто, на відміну від позиції тих дослідників, які доводять, що об'єктом політичної участі може виступати будь-яка спілка людей об'єднаних майже за будь-яким принципом, на нашу думку, радше слід солідаризуватися з підходом С. Верби, для якого основоположним об'єктом політичної участі завжди виступає і має виступати лише державна влада. По-третє, наголошуючи на легітимній формі політичної участі, отримуємо нагоду чітко відокремити політичну участь від таких форм впливу на державну владу як корпоративний тиск промислово-фінансових груп, масові заворушення, розпалення національної ворожнечі, підбурення щодо повалення конституційного режиму, заколоти, політичні вбивства, провокації тощо.

Спираючись на цю дефініцію можна виділити загальні види політичної участі як механізму легітимації влади в умовах демократії. Першим є такий вид політичної участі як вибори. Його значущість не ставиться під сумнів практично жодним із вчених незалежно від того, якої методологічної позиції він дотримується [7, с. 83]. Більше того, інститут виборів слід визнати і одним з найбільш сильних засобів легітимації державної влади. При цьому вибори, як одна з форм політичної участі, відзначаються цілим рядом специфічних рис. По-перше, демократичні вибори завжди створюють в суспільстві ситуацію змагальності [8, с. 80–86]. Це змагання має легалізовані форми: наприклад, далеко не всі дії визнаються припустимими під час проведення передвиборчої компанії і за порушення правил передвиборчої агітації до порушників можуть бути застосовано доволі жорсткі міри. Однак сама ситуація виборчого змагання доволі часто суттєво змінює пріоритети і вже не сам громадянин обирає того чи іншого представника, а цього громадянина, за допомогою сучасних виборчих технологій чи індустрії сучасного політичного процесу [9, с. 111], змушують зробити певний вибір. По-друге, акт виборів завжди є індивідуальною дією. Хоча по відношенню до об'єктів вибору ця індивідуальна дія може носити прямий і непрямої характер. Скажімо, такі органи державної влади як Верховна Рада України, Президент України, органи місцевого самоврядування обираються безпосередньо громадянами, а такі як Кабінет Міністрів України, Верховний та Конституційний суди України та інші є представниками народу вже через ті обрані виборцями органи, які їх сформували [10, с. 151]. При цьому не можна забувати, що однією з ознак демократичних виборів є їх таємність, тобто жоден виборець не має пояснювати мотиви свого вибору – він може голосувати за будь-якого з перелічених у виборчому бюлетені кандидатів і керуватися будь-якими мотивами (починаючи від підтримки політичної програми і закінчуючи зовнішньою привабливістю кандидата). Здебільшого порядок та основні принципи

виборчого процесу як однієї з основних форм політичної участі встановлюються у конституціях і на рівні спеціальних виборчих законів. Щодо першого, можна навести приклади конституцій майже будь-якої сучасної держави. В Конституції України це стаття 38, де зазначено, що громадяни мають право брати участь в управлінні державними справами, вільно обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування; в Конституції Іспанії це стаття 23: «громадяни мають право брати участь в управлінні державними справами як безпосередньо, так і через своїх представників, які вільно обираються на періодичних виборах на основі загального виборчого права». У Конституції Португалії взагалі існує окрема глава, «Права, свободи та гарантії політичної участі», статті 48 та 49 якої закріплюють за всіма громадянами віком понад вісімнадцять років право приймати участь у виборах, в політичному житті та вирішенні суспільних питань. До речі, свого підкріплення ці загальні принципи політичної участі шляхом виборчої активності набули і в чинному міжнародному законодавстві. Наприклад, в статті 21 Загальної декларації прав людини вказано, що кожна людина має право приймати участь в управлінні своєю країною безпосередньо чи через посередництво вільно обраних представників [11, с. 42]. Ця ж норма міститься і в статті 25 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права: «кожен громадянин повинен мати без будь-якої дискримінації і без необґрунтованих обмежень право і можливість: приймати участь у веденні державних справ як безпосередньо, так і через посередництво вільно обраних представників; голосувати і бути обраним на справжніх періодичних виборах, які відбуваються на основі загального і рівного виборчого права при таємному голосуванні і забезпеченні вільного волевиявлення виборців».

Наступним видом політичної участі є участь у передвиборчій компанії, під якою розуміється встановлений законом період, протягом якого здійснюється організаційна, ідеологічна, пропагандистська, інформаційна підготовка виборів [12, с. 201]. Вона тісно пов'язана з процесом виборів, але в багатьох дослідженнях західних авторів поняття виборів та виборчої компанії часто розглядаються окремо. Справа в тому, що під час виборів кожен громадянин має контроль лише над єдиним голосом – своїм власним. І лише цим своїм голосом він може впливати на формування органів державної влади, на ту політику, що ними проводиться чи проводитиметься. На відміну від цього, участь у передвиборчій компанії дозволяє громадянину здійснювати вплив на державну владу шляхом збільшення потенційної кількості голосів за ту політичну силу, з якою він асоціює майбутню державну владу. Так саме як і вибори, участь у передвиборчій компанії має надзвичайно вагомий вплив на державну владу. Разом з тим, на відміну від виборів, участь в компаніях є не індивідуальною, а колективною дією, що обумовлює ще дві специфічні риси цієї форми політичної участі. По-перше, для громадян-учасників передвиборчої компанії головним виступає насамперед процес популяризації чи розповсюдження тих чи інших політичних цінностей та політичних

пріоритетів, а не кінцевий результат. По-друге, участь у передвиборчій компанії вимагає від кожного з громадян значно більшого рівня зусиль та ініціативності ніж під час виборів. Тобто громадянин має не просто у встановлений державною владою день та у розробленому і забезпеченому порядку віддати свій голос за когось, але докласти чималих зусиль аби щоденно розповсюджувати ті чи інші політичні цінності, норми, пріоритети тощо.

Ще двома формами політичної участі є спільна громадська політична участь та індивідуальна громадська політична участь. Їх відмінність від двох описаних вище форм політичної участі полягає в тому, що вони мають своїм об'єктом не державну владу в цілому чи якесь з її гілок, а окремі органи державної влади чи окремих політиків. Що ж до їх відмінності між собою, то вона стосується виключно суб'єктивної сторони справи. Тобто у першому випадку суб'єктом політичної участі виступають об'єднання громадян, а у другому – окремо взяті громадяни. Хоча подібна відмінність у суб'єктивному складі спричиняє і певні відмінності щодо вимог політичної участі. Так у першому випадку, вони, за правило, стосуються більш-менш загальних соціальних чи політичних проблем, і відповідно їх вирішення є основною метою цієї форми політичної участі. А у другому – здебільшого йдеться про конкретні питання, які можуть бути безпосередньо вирішені шляхом втручання того чи іншого державного чиновника. Зрозуміло, що з точки зору ступеня свого тиску на державну владу останні дві форми є менш значущими (сильними) ніж вибори та участь в компанії. Але, разом з тим, вони передбачають і найвищий рівень ініціативності та поінформованості, як про політиків, так і про ті проблеми, які мають бути вирішеними.

Не зважаючи на значний рівень універсальності описаних вище форм політичної участі, маємо наголосити, що перші з них характеризуються яскраво вираженою специфікою щодо кожної окремо взятої держави. Зокрема, оскільки всі вони є колективними діями, то їх властивості значною мірою залежать від того, наскільки і яким саме чином (мається на увазі рівень законодавчого забезпечення цих процесів) є впорядкованими в державі процеси мобілізації суспільних зусиль: наскільки розвиненою є мережа громадських організацій, якою є партійна система, рівень розвитку інститутів громадянського суспільства, наявність відпрацьованих законодавчих механізмів, які захищають колективні права громадян тощо. Проте, у випадку індивідуальної громадської політичної активності, можна констатувати наступну властивість. З одного боку, її механізми у переважній більшості випадків є стандартними (це звернення громадян до органів державної влади, оскарження рішень чи неправомірних дій цих органів тощо). Однак, з іншого боку, за причини її індивідуального характеру, слід відзначити значний вплив соціально-економічних факторів на її реалізацію. Тобто низький рівень соціального захисту та незадовільний стан в економіці обумовлюють наявність значної кількості звернень саме з соціальних питань, і низьку спроможність органів державної влади вирішити ці проблеми.

Таким чином, підбиваючи підсумки проведеному дослідженню, можна сформулювати наступні положення. Перш за все, не зважаючи на значні відмінності щодо забезпечення політичної участі у різних державах, є всі підстави для того, щоб зафіксувати певні загальні форми, які характеризують практично всі без виключення політичні режими демократичного типу (за авторитарних режимів політична участь носить лише формальний характер, а тому не може розглядатися як засіб впливу на державну владу та на реалізований нею політичний, соціальний, економічний, ідеологічний курс). Більше того, для всіх цих режимів політична участь постає як фундаментальний механізм демократичної легітимації влади, завдяки якому підтримується і відтворюється постійний зв'язок між такими трьома елементами публічного життя як: громадянин, суспільство і держава. Це відкриває широкі можливості для досліджень в галузі конституційно-правової компаративістики. По-друге, здійснюючи загальний конституційно-правовий аналіз форм політичної участі у кожній окремій країні слід постійно мати на увазі основоположні ознаки правового та соціально-економічного життя держави. Причому, саме факт наявності чи відсутності необхідних правових інститутів виступає важливим критерієм якості не тільки самої політичної участі, але й демократизму держави в цілому. Ця проблема, на нашу думку, є одним з найактуальніших питань, коли йдеться і оцінку нинішньої ситуації в Україні, і про визначення тих цілей, що мають бути реалізовані в процесі конституційної модернізації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Головатий С. Тріада європейських цінностей – верховенство права, демократія, права людини – як основа українського конституційного ладу / С. Головатий // *Право України*. – 2013. – № 8. – С. 13–39.
2. Кельзен Г. Про сутність і цінність демократії / Г. Кельзен. – К. : ВНТЛ-Класика, 2013. – 140 с.
3. Ковальчук В. Б. Легітимність державної влади в правовій теорії та державно-правовій практиці : [моногр.] / В. Б. Ковальчук. – К. : Логос, 2011. – 392 с.
4. Verba S. Participation and political equality / S. Verba. – Chicago : The University of Chicago Press, 1987. – 394 p.
5. Reexamining democracy. Essays in honor of S. M. Lipset / Ed. by G. Marks, L. Diamond. – Newbury Park: Sage Publications, 1992. – 365 p.
6. Schmitter P. C. An introduction to Southern European transitions from authoritarian rule / P. C. Schmitter // *Transitions from authoritarian rule: Southern Europe*. – Baltimore : Johns Hopkins U. P., 1986. – P. 3–10.
7. Ставнійчук М. Проблеми забезпечення демократизму конституційного ладу сучасної України / М. Ставнійчук // *Право України*. – 2013. – № 8. – С. 82–89.
8. Di Palma G. To craft democracies: an essay on democratic transitions / G. Di Palma. – Berkeley : University of California Press, 1990. – 248 p.

9. Политическая система США: актуальные измерения. – М. : Наука, 2004. – 286 с.
10. Конституційне право України / [за ред. В. Я. Тація, В. Ф. Погорілка, Ю. М. Тодики]. – К. : Український центр правничих студій, 1999. – 376 с.
11. Международные акты о правах человека. – М. : Норма-Инфра-М, 1999. – 784 с.
12. Гаджиев К. С. Введение в политическую науку / К. С. Гаджиев. – М. : «Логос», 2000. – 544 с.